

česte racije i pretresi stana od raznih vojski... Posebno su upečatljivi delovi u kojima se govori o Vrbanja mostu preko koga se prelazi iz srpskog u muslimanski deo grada, a koji je za mnoge ljude ostao neostvarena želja. Ovaj most je sa prozora svoga stana posmatrao autor Dnevnika beležeći sve utiske i uočavajući razaranja mnogih gradskih četvrti.

Treću celinu ove knjige, koja je i najobimnija, čine izjave 30 izbeglica iz Sarajeva, uglavnom ranjenih boraca, ljudi koji su boravili po muslimanskim zatvorima i studenata, kao i 15 izjava izbeglih penzionera, zloupotrebljenih žena i studentkinja, koji su smešteni u izbegličke kampove i prihvatilišta u Srbiji. Treba pomenuti i kazivanje gospođe Bilek koja, deleći sudbinu sa svojim suprugom beleži sve događaje tokom 1993. dopunjujući time dnevnik Jovana Bileka. Potresna je i sudbina Anđelke Dragaš koja je za kratko vreme sa svojom malom ćerkom promenila više izbegličkih logora, od prihvatnog centra na Tari, preko Španije i nazad, do Beograda.

Za razliku od Dnevnika u kome je želja za odlaskom iz Sarajeva diskretno naznačena, u kazivanjima izbeglica je to osnovna preokupacija i cilj. U više desetina ličnih iskaza, egzistencijalna ugroženost, diskriminacija, fizička tortura i drugi racionalni razlozi "dovoljan su motiv za put u nepoznato". Iskustva izbeglica su sticana u raznim delovima grada pod muslimanskom vlašću, kao i u onim koji su pod kontrolom Srba. Zato su

mnoge slične stvari različito doživljene, pa je i želja za povratkom izraženija, ili uopšte ne postoji.

Kazivanja izbeglica često su potkrepjena kopijama originalne arhivske građe, odgovarajućim fotografijama, kao i faksimilom njihovog rukopisa. Priređivač je poštovao autentičnost dokumenata pribegavajući intervencijama isključivo onda kada je čitljivost pojedinih rečenica i misli bila slabija. Ovo se naročito odnosi na kazivanja, kod kojih je poštovan autentičan jezik, uglavnom bez suvišnih detalja i stereotipa.

Knjiga građe "Sarajevska raskršća – Dnevnik i kazivanja izbeglica" značajna je po tome što, objavljivanjem konkretnih dokaza o stradanju Srba prekida lošu tradiciju srpske historiografije koja je ovu osetljivu temu ostavljala na marginama svog naučnog interesovanja, iz nekih "viših", političkih ciljeva. Na primer, naličje oslobodilačkog rata 1941-1945. je krvavi građanski rat koji je u istorijskoj nauci svesno zaobilazn sve do polovine osamdesetih godina. Sada, kada se mnoge stvari ponavljaju, srpska historiografija ima obavezu da u skladu sa profesionalnim i moralnim zahtevima istorijske struke pravilno reaguje. Ova knjiga je jedan od mogućih prilaza pitanju genocida nad Srbima i zajedno sa budućim publikacijama ove vrste predstavljaće vredan istorijski izvor za predstojeća temeljna naučna istraživanja.

Vladan JOVANOVIĆ

Isidor Đuković, *Takovci i Rudničani u oslobodilačkim ratovima Srbije 1912-1918. godine*, Gornji Milanovac 1995.

Nedavno je u izdanju opštine Gornji Milanovac, NIP "Dečije Novine" i Muzeja rudničko-takovskog kraja izašla iz štampe publikacija "*Takovci i Rudničani u oslobodilačkim ratovima Srbije 1912-1918 godine*".

Autor je Isidor Đuković poznati istraživač i entuzijasta, pisac mnogih tekstova iz ratne istorije Prvog i Drugog svet-

skog rata. Đuković je uložio ogroman napor, uz veliko razumevanje i saradnju opštine Gornji Milanovac, da bi prikupio autentična dokumenta i njihovim objavljivanjem oteo od potpunog zaborava, osvežio sećanja i učinio vidljivim i svakom pristupačnim ogromne ljudske žrtve srpskog naroda u rudničkom i takovskom kraju u toku balkanskih (1912-1913) i

Prvog svetskog rata (1914-1918). Knjiga je neprikosnoveni spomenik svima koji su učestvovali ili stradali u tim ratovima.

Popisni spiskovi izginulih, umrlih i nestalih ratnika sačinjeni su za 36 sela takovskog sreza još 1930. godine i sačuvani u Arhivu Vojnoistorijskog Instituta. Oni su bili početna građa i suguran izvor o poginulima. Međutim, kako ni ovi spiskovi nisu bili najpotpuniji, a za 27 sela popisnih spiskova nije ni bilo, to je trebalo pronađene arhivske izvore upotpuniti korišćenjem matičnih knjiga, imenima poginulih na spomen pločama, sakupljanjem podataka od unuka i praunuka i retkih preživelih ratnika.

I dok je sa sakupljanjem spiskova poginulih bilo teškoća, koje su ipak na navedene načine prevladane, mnogo je teže bilo sačiniti spisak ratnika Srbije od 1912. do 1918. koji su preživeli Prvi svetski rat i vratili se zgarištima svojih kuća, da bi život počinjali iznova. Njih niko nikada nije uneo ni u kakve spiskove. Zato su spiskovi preživelih ratnika, uprkos velikom entuzijazmu i zalaganju onih koji su podatke neposredno sakupljali, nešto manje tačni od spiskova poginulih. Zahvaljujući organizaciji i pomoći opštinskog odbora SUBNOR-a Gornji Milanovac i Sekcije društva za negovanje tradicije oslobodilačkih ratova Srbije, u svakom selu izabrani su ljudi koji su iz pobuda poštovanja prema precima hteli, umeli i mogli da sačine spiskove preživelih ratnika. Na ovome poslu bilo je angažovano oko 300 lica. Njihova imena sa razlogom su navedena u knjizi. Jedino što bi se moglo zameriti izdavaču to je da pri tome nije postupljeno najracionalnije (ima nepotrebnih ponavljanja), a priređivaču da je šteta što podacima sa nadgrobnih spomenika i iz matičnih knjiga nisu kompletirani podaci o godinama rođenja i smrti svih navedenih učesnika ratova.

Knjiga se sastoji iz tri dela: prvi je uvod sa kartom opštine Gornji Milanovac, predgovorom i uvodom autora (36 strana); drugi, mnogo obimniji i suštinski najznačajniji, predstavlja spiskove poginulih, umrlih i preživelih ratnika po

naseljima (od 37. do 609. strane); treći deo obuhvata kratke biografije nosilaca Karadorđeve zvezde sa mačevima, zapise potomaka i drugih o 10. pešadijskom takovskom puku i blok fotografija (od 609. do 657.).

Knjigu je autor posvetio ... "svima koje osvajači prisiliše da svoje kosti ostave daleko od rodnog kraja, potomaka i otadžbine, onima koji su uprkos najvećih žrtava za svoje potomstvo i čovečanstvo sahranjeni širom Evrope, Afrike, Azije i Jonskog mora, bez počasti, pijeteta i nadgrobnih obeležja". Istovremeno, autor apeluje da se iz tragedije svojih predaka izvuče prava pouka i iskustvo. "Da stanemo na put satiranju srpskog naroda".

Bogata istorijskim zbivanjima, prošlost Takovsko-rudničkog kraja postaje sve više inspiracija i izazov i za književnike i za istoričare i za umetnike. Uz veliku podršku opštine Gornji Milanovac mnoga istorijska i književna dela ugledala su svetlost dana i obogatila našu kulturu i tradiciju. Da se ne bi previše udaljili od sadržaja knjige o kojoj želimo da informišemo javnost, možemo reći da samo ova knjiga pruža obilje podataka za dublja i svestranija razmatranja uzročno-posledičnih pojava u jednom ratnom i poratnom periodu i o stradanjima ljudskim i materijalnim u okupiranoj Srbiji. Osvajači su, pored vojnika, nemilosrdno ubijali i srpsko civilno stanovništvo koje nije bilo učesnik u ratu, već je okupaciju dočekalo kod svojih kuća. Njih su ubijali na kućnom pragu u okupiranoj Srbiji, internirali u logore u Austro-Ugarskoj, Nemačkoj i Bugarskoj, gde su ih ubijali logorskom torturom i lošim uslovima života.

Vojne i civilne žrtve imale su daleko-sežne posledice na čitav demografski i privredni razvoj Srbije. Umanjen je prirodni priraštaj stanovništva, smanjena produktivnost u svim granama privrede, a naročito u poljoprivredi. Zbog ogromnog broja poginulih vojnika u ratu, vratilo se kućama svega 44%, zemlju su obrađivali većinom starci, žene i deca.

Ukupni zbirni utvrđeni podaci o stradanjima Srbije u Prvom svetskom ratu,

u koje je često izricana sumnja, ovom knjigom dobijaju konkretnu potvrdu. Spiskovi nisu samo gole brojke, oni predstavljaju konkretne građane Srbije navedene po imenu i prezimenu.

Ova knjiga otvara i postavlja mnoga pitanja i traži na njih odgovore. Dosađajna istraživanja posledica Prvog svet-skog rata moraju biti upotpunjena novim: o stradanjima civilnog stanovništva, o internircima, o umanjenju priraštaja stanovništva, o broju obolelih, ratnih invalida, ratne siročadi, ratne štete, o pljačkanju kulturnih i materijalnih doba-

ra, o postojanju pokreta otpora porobljenog naroda u rudničko-takovskom kraju od 1915. do 1918. godine i drugo.

Zato odajemo veliko priznanje svima koji su ove autentične istorijske izvore prezentirali i saznanja o istorijskoj prošlosti našeg naroda upotpunili, a nova istraživanja podstakli. Kako se iz predgovora autora vidi, još jednom je potvrđeno da su napori pojedinaca nedovoljni da bi se realizovali veliki projekti i stvorila dela trajne vrednosti.

Dr Milica MILENKOVIĆ

Slobodan Milošević, *Kulturno-prosvetni rad u NOP* 1941-1945, Beograd 1996.

Istoričar Slobodan Milošević, poznat kao autor monografije o izbeglicama u Srbiji za vreme II svetskog rata, nedavno je objavio knjigu o kulturno-prosvetnom radu u Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945. U nevelikoj publikaciji, na 190 strana, autor obrađuje jednu interesantnu komponentu jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta. Najveći deo izložene materije tiče se opismenjavanja nepismenih pripadnika NOP-a.

U pristupu ovom problemu autor, razumljivo, kreće od stanja uoči rata na čitavom jugoslovenskom tlu. Problem je bio veliki jer je većina stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno u okupiranoj zemlji bila nepismena. Samo je u Sloveniji – sa svega 5% nepismenih, Hrvatskoj i Vojvodini veći deo populacije bio pismen. U Bosni, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji nepismenost je bila prisutna do 70%. Ova činjenica je projektovala odgovarajuće stanje, odnos u partizanskim jedinicama i svim organima i punktovima NOP-a širom zemlje.

Jedan od ciljeva narodnooslobodilačke brobe i revolucije, može se reći, bilo je prosvetavanje naroda, te, shodno tome, kulturno i političko angažovanje. Počev od najviših rukovodstava ustanka, težilo se sistematskom prosvetavanju i osveščivanju narodnih masa.

Autor polazi od mera, najviših rukovodstava NOP-a koja su nalagala sistematsko opismenjavanje boraca po odredima, to jest u jedinicama narodnooslobodilačke vojske. U tom cilju, organizovani su tečajevi za opismenjavanje. Uslovi za rad su, razumljivo, bili teški. Problema je bilo sa udžbenicima, počev od bukvara, sa materijalom za pisanje, nastavnim sredstvima, nastavnici-ma, jer je raspoloživih, kvalifikovanih bilo malo. Teškoća je bilo i sa bibliotekama, čitaonicama, kulturnim ustanovama. U datim uslovima, pojavljuju se džepne i zidne novine, često praktikovane do kraja rata pa i po oslobođenju. Smišljane su prigodne forme delovanja i takmičenja u raznim jedinicama NOVJ, sve u cilju efikasnijeg procesa opismenjavanja.

Relativno veće mogućnosti za učenje boraca bile su u intervalima između borbi, u vremenu koje omogućava rad sa analfabetama, u bolnicama i prihvatilištima ranjenika, kojih je ponekad bilo van jugoslovenske teritorije (u Italiji itd.). Autor je našao podatke za rad na opismenjavanju po pojedinim logorima. U Norveškoj, u zarobljeničkim logorima kao Polarni krug, Korgen, Potus, čak i na Grenlandu, aktivisti pokreta su činili napore da opismene svoje nepismene drugove.